

УДК 811.161.2'282.2 (477.81)

Кірілкова Н. В.

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ У ТЕКСТАХ ПРО ЗБИРАЛЬНІ ПРОМИСЛИ

Діалектна лексика засвідчує особливості сприйняття природи і природних явищ людиною. Поліські говірки відображають мовленнєві уживання слова та його граматичні форми відмінні від тих, що засвідчують сучасні словники. Дослідження є результатом експедиції у села Зарічненського району Рівненської області. Західнополіські говірки зберегли ще багато архаїчних рис, зазнають впливу середньополіських говірок, говірок білоруської, російської та польської мов. Парадигми іменників на позначення дикорослих кущів, дерев та їхніх плодів у текстах про збиральні промисли зумовлені безпосереднім сприйняттям природи носіями говірок у її різноманітних виявах та давніми трудовими процесами.

Ключові слова: західнополіські говірки, семантична структура слова, граматична форма слова.

Диалектная лексика отображает особенности восприятия природы и природных явлений человеком. Полесские говоры отображают особенности функционирования слова в речи, в том числе и грамматические формы, которые не фиксируют современные словари. Представленное исследование – результат экспедиции в села Заричненского района Ровенской области. Заходнопелесские говоры сберегли много архаических черт, отображают влияние среднепелесских говоров, говоров белорусского, русского, польского языков. Грамматические формы существительных – названий кустов, деревьев и их плодов в текстах про давние промыслы обусловлены непосредственным восприятием природы носителями говоров в ее разноплановых проявлениях и трудовыми процессами.

Ключевые слова: полесские говоры, грамматические формы слова, семантическая структура слова.

A dialectal vocabulary certifies the features of perception of nature and natural phenomena a man. The archaic Polesye local dialects represent speech applications of wordandits grammatical forms are different from those that certify modern dictionaries. Research is the result of expedition in the villages to the north of the Rivne area. In every group of nouns – the names of plants, mushrooms, berries, trees and others like that – there are the conformities to law in the semantic structure of word, word-formation, and thus and to the inflexion. In the offered secret service limited to consideration of features of paradigm of nouns that name bushes, trees and their stuffs. It is impossible to differentiate in some contexts – speech goes about the bushes of plant or her stuffs, look after certain syncretism. The semantic structure of form of plurals of the investigated vocabulary in dialectal text is more difficult, than it is presented in the vocabulary entry of dictionary labour of literary language. The form of great number specifies on the logical categorizing.

Westen Polissia dialect saved many archaic lines, test influence of middle Polissia dialect, lines of Belarussian and Polish languages. The paradigms of nouns on denotation of bushes, trees and their stuffs in texts about collective trades are predefined by direct perception of nature by the transmitters of local dialect in its various displays and old labour processes.

Keywords: Westen Polissia, local dialect, grammatical form, semantic structure.

Діалектна лексика української мови засвідчує особливості сприйняття природи та природних явищ людиною. Архаїчні поліські говірки відображають логічну категоризацію денотатів, мовленнєві уживання слова та його граматичні форми відмінні від тих, що засвідчують сучасні словники.

З метою запису діалектного мовлення була здійснена експедиція в села Зарічненського району Рівненської області. Досліджувані говірки належать до західнополіського діалекту північного наріччя та побутують поблизу кордону з Республікою Білорусь. Дослідники відзначають, що тут межі поширення українських говірок не збігаються з державним кордоном [3, с. 97].

У кожній групі іменників – назви грибів, ягід, кущів, дерев тощо – є свої закономірності в семантичній будові слова, словотворі, отже, і словозміні. У пропонованій розвідці обмежимося розглядом особливостей парадигм іменників, що називають дикорослі кущі та дерева, плоди яких збирають і споживають.

Одержати текст про збиральні промисли з формами іменників у непрямих відмінках складно. Найбільш частотні – називний і знахідний. Форми називного-знахідного відмінків здебільшого сигналізують про парадигму іменника, хоча зрозуміло, що контексти її повністю не дають. Форма називного відмінка звичайно вказує, що йдеться про рослину, знахідного – про плоди рослини. Зокрема слово *терень* у досліджуваних говірках оформлене як іменник другої відміни м'якої групи, що підтверджує інформатор, звичайно говорять: *нар'вала те'рен 'y//* (с. Нобель). Більше словоформ з'являється в описах процесу приготування страв з ягід.

Зрозуміло, що слід у кожному окремому випадку дослідити семантику слова. У деяких контекстах не можна диференціювати – йдеться про кущі рослини чи про її плоди, спостерігаємо певний синкретизм: ягоди ростуть на відповідних кущах, а кущі утворюють чагарники.

У певних контекстах слова з демінутивними суфіксами покликані диференціювати значення ‘рослина’ і ‘плоди’, хоча використовують демінутиви у цій функції непослідовно: *ноу нас |дики| груш|ки| росли по |лі|си / |ў| нас |звали| дич|ки| / |гни|лич|ки| / то |ў|же |йак| груш|ки| доз|рі|ї|ють на тих |груш|ах // |йер|ан|’е|ши| / |йе| пуз|’н|’е|ши| сор|та| / |ї| були |ко|ст|’ан|ки| |ше| на|зи|вали / то |ў|ж |ези|мови // (с. Борове). Прохання утворити форму однини, назвати одну ягоду викликає незручності і роздуми. Наприклад, *журафини* – форму однини утворено *журафинина*, і в тому ж реченні одержали коментар – *во|на по од|ні|ї жура|фин|ци на |тому| |куш|чико|ви* (с. Омит), тобто одержали форму місцевого відмінка від слова *журафинка*. Слід зазначити, що безпосередньо у зв’язних текстах ні першого, ні другого слова немає. Проте під час творення *журафинина* виходять із того, що форма множини *журафини* (‘плоди рослини’), тобто слово не вкладається в розуміння групи сингулятивів. Отже, коли треба розрізнити назву рослини і ягід, уживають або демінутивну форму, або слово *ягода* із відповідною назвою рослини у формі родового відмінка: *а |тод|’і |малини| (до|даю) / |йа|г|’ід з |малини| // (с. Борове).**

У свідомості деяких носіїв говірки плюративи з похідною формою множини словотвірно корелюють з одніною, повністю не пориваючи з нею: *ну жура|фина| од|на| / а |йак|шо ба|гато / |з|начит|’ жура|х|’вини| // (с. Борове). Проте – у нас н|’іх|то не |каже| на од|ну| / у нас ло|ха|’чи| / |з|начит|’ ло|ха|’чи| (с. Борове),* оскільки практичного застосування один плід жодного немає, навіть головний біль лікують двома ягодами журавлини, заклавши їх у вуха, або на Благовіщення роблять очі *буську* (назва ритуального хліба) із двох чорних ягід.

Іменники на позначення дикорослих кушіві дерев, плоди яких споживають – це українські назви і запозичення із близькоспоріднених мов. Привертає увагу числова форма іменників. У літературній мові це слова із неповною числовою парадигмою, звичайно іменники однинної форми. У діалектних текстах – це плюративні іменники, рідше одиничні. Розв’язання питання лежить у площині семантики лексем.

Тексти про збиральні промисли експлікують більше значень слова, ніж засвідчують словники літературної мови. У словниковій статті у формі однини лексема на позначення абстрагованої рослини як номенклатури ботаніки – перше значення, друге – на позначення ягід. Така назва відображає узагальнене сприйняття рослини та її ягід незалежно від форми реального існування у навколишньому матеріальному світі. Ягоди усвідомлюють як необчислені референти – продукти харчування, для яких не важлива кількісна означеність. Хоча й умовно недискретні (складаються із дрібних однорідних елементів), їх кваліфікують як «сингулятиви з речовинним значенням, що позначають ягідні культури та продукти їх переробки» [1, с. 6].

У текстах про збиральні промисли плюративи реалізують значення:

1. Рослина в її складній морфологічній будові.
2. Сукупність ягід.
3. Сукупність рослин (зокрема і сушених, які є лікарською сировиною).
4. Сукупна множинність рослин на певній площі.

Чорниці – найпоживніші ягоди, які міцно увійшли в харчовий раціон поліщуків, а також ці ягоди заготовляють на продаж. Здавна саме чорниця виявилась найбільш привабливою, оскільки солодка, не потребує цукру під час приготування страв. У носіїв говірки старшого покоління частотна назва *чорні ягоди* (очевидно, ця двокомпонентна назва і є найдавнішою) або *ягоди*. Деякі інформатори повідомляють, що лише цю ягоду і збирали. Є контексти, де слово *йегоди* у значенні ‘чорниця’ протиставляють назвам інших рослин, ягід: *ше |йе| та|ке| |ў|лі|’сі|’ / во|но та|ке| |в|со|ке| ло|х|’в|ни| |з|ву|ца / |ла|’ф|ен|и| / во|но та|’ке| / |дех|то |ї| не |з|на|є| / |бе|рут|’ |це| за |йе|го|ди| / ну во|не| во|’ву|ца| ло|х|’в|ен|и // (с. Кухче). Словник української мови одне із значень слова *ягода* пояснює: «Те саме, що суниця», і «*тільки одн., збірн. Плоди цієї рослини*» [СУМ, 11, 624].*

СУМ засвідчує в статті *ягода* значення, які відображають побутове сприйняття рослин та їхніх плодів [СУМ, 11, с. 624]. *Ягоди, яготки* у досліджуваних говірках уживають у значенні – ‘плоди трав’яних та кушових рослин’: *йа| з|на|ю| / ко|ліс|’ |ў| лі|’с| хо|ди|ли| / то бру|с|ни|ч|ни|к| то / то ка|за|ли| / ну та|ке| / бру|с|ни|ч|ни|к| / то та|’кі|’ чер|во|ни| |йа|го|т|’ки| ма|лен|’кі|ї| // то зр|’и|вали| |йо|’го| і |йа|го|ди| б|ра|ли| / і |ви|т|’ки| б|ра|ли| // (с. Нобель); а |ши|’ши|ни| |йе| // та|к| і |зо|’в|ут|’ |ши|’ши|на| / там і |йа|’го|ди| і ко|р|’ін|’н|’а (с. Нобель). Із тим самим значенням уживають слово *бубочки*: *ка|лі|на| ж| у нас // ка|лі|ну| |мо|жна| са|ди|ти| / а ора|’би|ну| чо|’гос|’ / хто |й|’ї| з|на|є| // |ка|же|са| і на ка|лі|ні|’ бубо|ч|ки|ї| // (с. Нобель). Плоди дикорослих слив, груш, яблунь називають відповідно *лича*, *дики сливки*, *дики грушки*, *дички*, *гнилички*, *дики йеблика* тощо.**

Описи плодів низькорослих кушіві показові для розуміння сприйняття їх носіями говірки: *бу|ц|’а|хи| син|ий| / да та|’ки| о| / |до|у|ши| за |йа|го|ди| / |во|ні| би| до |йа|г|’ід // (с. Вовчиці); |лу|ха|’чи|’ / та|’ким| |куш|чико|м| ро|ст|ут|’ во|ні| / |с|хо|ж|’і| до |чор|ни|ц|’ / |але| |т|ро|ш|ки| та|к| / |йа|к|би|то| |цв|’іт|’н|’и|’ї| // (с. Борове). Категорія числа виконує функцію осмислення предметності. Словникова форма в іменниковій парадигмі відображає функції, класифікації предметів і явищ об’єктивного світу, до яких залучаються морфологічні і словотворчі засоби мовного вираження результатів мисленнєвої категоризації реалій дійсності [1, с. 16]. Наукове сприйняття рослини і побутове різняться, що зокрема відображено і в творенні багатьох одиниць ЛСГ.*

Форма множини зумовлена особливістю словотвору, вказує на логічну категоризацію денотатів, давнішу двокомпонентну сполуку із присвійним прикметником від назви тварини, яка ці ягоди, імовірно, споживає або селиться там, де вони ростуть: *журафини*, *веприни* (с. Перекалля), *горобини* (у с. Нобель *орабей*, відповідно і *орабина*), етимологічний словник подає також *бирючина* (т. с., що *вовчі ягоди*)

[ЕСУМ, 1, с. 185]. Якщо первісно були сполуки *журавлині ягоди*, *горобині ягоди* тощо, про що також свідчить ЕСУМ, то назвали рослини саме за ягодами. Іменник, що позначав родові поняття у сполучі, усувається, а значення сукупності транспонується до прикметника, який зазнає субстантивациї. У говірках Зарічненського району присвійний прикметник і відприкметниковий іменник виявилися однаково оформленими через особливості рефлексу праслов'янського е дифтонгічного.

За головною ознакою рослини утворені назви *йежини* (*віажини* –с. Кухче), *лохини*, *калина*, *буця* тощо. Отже, йдеться тут не про ягоди, а про рослину загалом в її складній морфологічній будові. Рідко назви утворюють за іншими словотвірними моделями: *лочачі*, *суніця*, *терень* та деякі інші.

У досліджуваних говірках іменники однинної форми – назви кущових рослин та їхніх плодів: *черніка*, *голубіка*, *кльквя*, *терень*, плодів дуба – *жолудь*, рідко у формі множини вживають іменники – *шипшина*, *горобина*, *смородинина*, *калина*, *малина* (*каліни брали / калина була* (с. Борове); *там каліни ростут' посадили / ну ўже так попере'водилиса да ўсе та'ки' во / д'єрева були / го'р'іхи та'ки' лисо'виіе мален'кі'іе* (с. Нобель). Лише у формах множини засвідчуємо *веприни*, *трускалки*, *лахвини*, *лохачи*, *буцяхи*, *косянки*, *гнилички*. Решта іменників у записаних текстах функціують звичайно у формах множини, рідше – у формах однини: *журафини* – *журафина*, *брушниця* – *брусниця*, *порічки* – *порічка*, *сунічки* – *сунічка* тощо без семантичної спеціалізації, а також слова не протиставляють як форми однини і множини однієї повної парадигми. Іменники на позначення високих кущів і дерев зазвичай мають повну числову парадигму (до дерев ставляться з особливою повагою). Дерев і високі кущі з поживними ягодами викопували й садили коло хати: *хто посади'т' ка'лину / то і 'добре / а хто і горобину са'ди'т' / та'кийі д'єрева були кол'ис'ни // л'уди та'ких сат'к'і'у ни са'дили б'і'заре / да от'аке шчо 'викопа'ют' //* (с. Дібрівськ). Цю ж закономірність спостерігаємо в назвах культивованих рослин, наприклад, *смородина*, хоча інформатор із с. Борове повідомила, що в них рослина відома як дикоросла. Щодо вживання слова *голубіка* і *че(ор)ніка* показовим є контекст: *брат при'в'із із П'ін'с'ка /о'те кул'турне голуб'іка із чорн'ікойу сх'решчене // ў нас та'к'і' куп'чики йе / голуб'іка кажут' //* (с. Борове).

Форма множини в іменниках-сингулятивах літературної мови є засобом творення лексико-семантичних варіантів із якісним та іншими значеннєвими відтінками. Проте в говірковому мовленні йдеться про плоди дикорослих рослин, за сортами їх не розрізняють. Словники фіксують такі іменники як слова із вторинним значенням, що позначають масиви, поля певних рослин, сорти, гатунки продуктів тощо. Перше із вказаних значень є і в діалектних текстах із відмінністю в тому, що насадження – природні, нерукотворні, як це засвідчують лексикографічні праці. Із семами 'сукупність рослин (зокрема і сушених, які є лікарською сировиною)' і 'сукупна множинність рослин на певній площі' із власне збірним значенням у досліджуваних говірках існують і спеціальні суфіксальні утворення: *ягідник* (у значенні 'зарості чорниці'), *брусничник*, *журафинник*, *малинник*, *лу'хачник*, *смо'родник*. Такі слова належать до безпарних форм сингулятивів. Вони своєрідно дублюють такі ж значення лексем *ягоди*, *брушниця*, *журафини*, *лу'хачи* тощо. Одна зі старожилів с. Дібрівськ повідомила, що колись біля хати *а'личник там р'іс' на дво'р'і аг'русник //*.

Сучасний словник поліських говірок повинен відображати особливості слововживання. Для цього недостатньо подати лише початкову форму і сподіватися або уявляти, що інші форми будуть такими самими, як в українському правописі. Західнополіські говірки ще зберегли багато архаїчних рис, зазнають впливу середньополіських говірок, говірок білоруської та польської мови, по-перше, і, по-друге, такий словник не має кодифікаційної мети, а повинен якнайширше відображати варіантність діалектного мовлення: новітні тенденції і вияви давніх парадигм, традиційне слововживання і вплив літературної мови.

Парадигми іменників на позначення дикорослих кущів, дерев та їхніх плодів у текстах про збиральні промисли зумовлені трудовими процесами та сприйняттям природи носіями говірок у її різноманітних виявах.

Література:

1. Алтицева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Ю. Алтинцева. – К., 2003. – 20 с.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К., 1990. – 269 с.
3. Закревська Я. Доукраїнсько-білоруської мовної межі крізь призму слов'янської лінгвістичної географії / Я. Закревська // Мовознавство : Доповіді та повідомлення IV Міжнар. конгр. українців. – К. : Пульсари, 2002. – С. 97–102.
4. Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви / Ю. І. Крашевський ; перекл. з польської та прим. В. В. Шабаровського. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 244 с.
5. МССУГ Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Коломієць. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 114 с.
6. УСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. 1982–2012.
7. СУМ Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.